

ГЕНЕЗИС РОЗВИТКУ ВЧЕНЬ ПРО ПРАВО І ПРАВОРОЗУМІННЯ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ

THE GENESIS OF THE DEVELOPMENT OF IDEAS ABOUT THE LAW AND LEGAL THINKING: THE HISTORY AND MODERNITY

Несинова С.В.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права*

Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля

Палєєва Ю.С.,

старший викладач кафедри права

Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля

Стаття присвячена генезису розвитку ідей про право і праворозуміння на сучасному етапі. Для більш глибокого з'ясування праворозуміння розглянуті ідеї видатних європейських мислителів. Розвиток наукової думки сгруповано за територіальним фактором. Розглянуто питання, пов'язані з праворозумінням, сутністю і цінністю права, його функціями та роллю в житті суспільства.

Ключові слова: право, праворозуміння, вчення про право, школи права, сутність права.

Статья посвящена генезису развития идей о праве и правопонимании на современном этапе. Для более глубокого выяснения правопонимания рассмотрены идеи выдающихся европейских мыслителей. Развитие научной мысли сгруппировано по территориальному фактору.

Ключевые слова: право, правопонимание, учения о праве, школы права, сущность права.

The article is devoted to the genesis of ideas about law and legal thinking at this stage. To further clarify the idea of law considered important thinkers. The development of scientific thought are grouped according to the territorial factor. The problems associated with thinking, the essence and value of law, its functions and role in society.

Key words: law, legal thinking, scientific ideas of law, law school, essence of law.

Постановка проблеми. Право є настільки унікальним, багатомірним та суспільно важливим феноменом, що впродовж тривалого часу його існування науковий інтерес до нього не тільки не зникає, а навіть зростає. Адже право нового тисячоліття набуває нових, принципово відмінних рис, що обумовлюється глобалізаційними змінами, які породжують необхідність забезпечення правопорядку, збереження і зміцнення фундаментальних юридичних цінностей, максимальне використання всього різноманіття юридичної культури, усіх набутих людством досягнень у сфері юридичних гарантій та юридичних засобів, юридичних механізмів і конструкцій, що забезпечують реалізацію правовий ідеалів і цінностей.

У світі існує безліч наукових ідей, концепцій, течій і точок зору про те, що таке право. Але тільки віднедавна проблематика динамічного процесу пізнання явища, яке називається правом, вийшла на передній план юридичної науки України та інших країн пострадянського простору. Тому питання, пов'язані з праворозумінням, сутністю і цінністю права, його функціями та роллю в житті суспільства є актуальними та потребують глибокого теоретичного осмислення, і головне, практичного врахування в процесі реалізації правових норм та правового регулювання суспільних відносин. Без ґрунтовних знань про особливості права як соціального регулятора, як явища, що має свою власну цінність, неможливо сформулювати ефективні механізми втілення в життя положень нормативно-правових актів і забезпечити реальне функціонування принципу «верховенства права».

Стан дослідження. Незважаючи на багатомірну історію спроб зрозуміти, що таке право, та з'ясувати його сутність, виробити єдину уніфіковану дефініцію права, ще й на сьогодні залишається чимало питань, які викликають гострі дебати та є спірними. Окремі аспекти загальної теорії праворозуміння і розуміння права привертала увагу сучасних дослідників – як вітчизняних, так і зарубіжних, в тому числі: С. Алаїс, С. Алексєєва, М. Байтіна, А. Бернюкова, М. Брагасюк, Є. Бурлая, С. Дністрянського, В. Дудченко, М. Козюбри, Л. Луць, Ю. Оборотова, П. Рабіновича, О. Скакун, С. Сливки, О. Стовби, М. Цвіка, В. Шаповал, Ю. Шемчушенка, О. Лейста, І. Честнова, Л. Явича та ін. Протиставлення різноманітних концепцій права є свідченням наукової неповноцінності у цьому питанні. Тому завданням даної статті є науково-теоретичне вивчення проблем уніфікації праворозуміння в юриспруденції, сутності права та його ролі в житті українського суспільства на сучасному етапі розвитку.

Виклад основного матеріалу. Питання праворозуміння, розуміння права відноситься до числа важливих вже тому, що людина на кожному з етапів свого особистого та суспільного розвитку відкриває у праві нові якості, нові грані його співвідношення з іншими явищами та сферами життєдіяльності соціуму.

Праворозуміння виступає певною теоретичною конструкцією, яка існує у свідомості людини та допомагає зрозуміти певні явища об'єктивної дійсності. Як слушно зауважив С. Алексєєв, праворозуміння є певною, насамперед науковою, категорією, що ві-

дображає процес і результат цілеспрямованої розумової діяльності людини, що включає в себе пізнання права, його оцінку та ставлення до нього як до цілісного соціального явища [1, с. 169]. Таке визначення праворозуміння є цінним з тієї точки зору, що праворозуміння розглядається не лише як результат мислення певного суб'єкта, але й як процес такого мислення.

Найважливішим у праворозумінні є те, що неврахування особливостей права може призвести до перекинування розуміння внутрішнього змісту права, невідповідності його положень потребам сьогодення, до правового негілізму, зневіри в праві та його регулятивних можливостях.

Отже, прагнення осмислити право як цілісне суспільне явище і обумовлює необхідність дослідження проблеми праворозуміння в основних школах права. Вивчення даної проблеми є актуальним для сучасної юридичної діяльності в цілому – наукової, освітньої, практичної.

Наукова юридична діяльність, спираючись на багатоаспектне праворозуміння, спроможна остаточно звільнитись від обмежених уявлень і стереотипів, які склалися на ґрунті радянського правознавства (а їх негативний вплив відчувається ще й нині) та досягти істотних результатів у дослідженні права і пов'язаних з ним суспільних явищ.

Право у працях відомих філософів, юристів-науковців означає свободу, справедливість, правила, баланс інтересів, відносини, почуття (емоції), вимоги суб'єктів. Проте, слід зазначити, що головним є те, що право є виразником найвищого досягнення цивілізації – свободи, гуманізму, культури.

Протягом всієї історії розвитку юридичної науки вчені та мислителі прагнули з'ясувати, що таке право, яка його природа і сутність. З цього приводу точаться гострі дискусії, результатом яких є багатоманітність визначень поняття права. Моральний (етичний) підхід базується на ідеї етичної справедливості, на ідеї природних прав людини, тому право розглядається як форма суспільної свідомості. За соціологічним підходом, право не тільки є мірою справедливості, але й оцінкою взаємовідносин між людьми, між особою та державою, особою і суспільством. При генетичному підході до праворозуміння основна увага зосереджується на процесах виникнення і формування права, його соціальної детермінованості об'єктивними і суб'єктивними умовами життя суспільства. Інтегративний підхід враховує і поєднує все раціональне, що є в кожному із зазначених вище підходів, а саме: цінність природних прав людини, «живе право» – правовідносини, формальну визначеність і точність правових приписів, закріплених у нормах права.

Враховуючи розвиток загальнотеретичних знань про право та формування наукової думки щодо права та праворозуміння, можна визначити фундаментальні ідеї, серед яких важливе місце посідає Гуго Гроцій, мислитель і правознавець Нідерландів XVII ст. – часу перших європейських антифеодальних революцій, з якими пов'язані численні перетворення в

різних сферах суспільно-політичного життя. Продовжуючи античну традицію, він ототожнює поняття права і справедливості і поділяє право на природне і волевстановлене [3, с. 72].

Природне право визначається як «припис здорового розуму». Таким чином, воно виступає в якості підстави і критерію для розрізнення належного (дозволеного) і неналежного (недозволеного) по самій своїй природі, а не в силу будь-якого волевстановленого (людьми або богом) припису (дозволу або заборони). Природне право – це і є «право у власному розумінні слова», і «воно полягає в тому, щоб надавати іншим те, що їм вже належить, і виконувати покладені на нас по відношенню до них обов'язки». Джерелом цього права у власному розумінні є не чия-небудь вигода, інтерес чи воля, а сама розумна природа людини як соціальної істоти, якій притаманне прагнення до спілкування (товариськість), «але не всяка товариськість, а саме прагнення до спокійного і керованого власним розумом спілкування людини з собою подібними». Відповідно до цієї розумної соціальної товариськості людині притаманна здатність до знання і діяльності згідно із загальними правилами. Таке дотримання загальних правил співжиття і є «джерело так званого права у власному розумінні: до нього ставляться як утримання від чужого майна, так і повернення отриманої чужої речі, обов'язок дотримання обіцянок, відшкодування шкоди, заподіяної з нашої вини, а також відплата людям заслуженого покарання». Характеризуючи природне право як право у власному, тісному сенсі слова, Гроцій зазначає, що право у більш широкому сенсі (тобто форми волевстановленого права) є правом у кінцевому рахунку, оскільки не суперечать розумній людській природі і природному праву [3, с. 252-253].

Представники Німеччини кінця XVIII-початку XIX ст. приділяли більше уваги праворозумінню. І. Кант усвідомлював, як важлива проблема праворозуміння і наскільки необхідно вірно її поставити, належним чином сформулювати. «Питання про те, – писав він, – що таке право, представляє для юриста такі ж труднощі, які для логіки представляє питання, що таке істина. Звичайно, він може відповісти, що узгоджується з правом, тобто з тим, що наказують або наказували закони даного місця і в даний час. Але коли ставиться питання, чи справедливо те, що наказують закони, коли від нього вимагається загальний критерій, за яким можна було б розпізнати справедливе і несправедливе, істинне покликання права – надійно гарантувати моралі той соціальний простір, в якому змогла б безперешкодно реалізуватися свобода індивіда. Здійснення права вимагає того, щоб воно було загальнообов'язковим. Інакше не можна змусити людей дотримуватися правові норми, не можна перешкодити їх порушенню і відновлювати порушене. Якщо право не забезпечити примусовою силою, воно виявиться не в змозі виконати свою роль в суспільстві [3, с. 427-428].

І. Кант розрізняє три правові категорії: перша – природне право, тобто сукупність моральних норм,

або принципи, продиктовані практичним розумом; друга – позитивне право, засноване на волі законодавця, яке повинно відповідати природному праву, тобто вимогам категоричного імперативу, і плюс сила примусу; третя – справедливість, тобто сукупність домагань індивіда, не забезпечених примусом.

Г. Гегель вживає поняття «право» в наступних основних значеннях: право як свобода («ідея права»), право як певний ступінь і форма свободи («поділ права на абстрактне, мораль і моральність у сфері сім'ї, громадянського суспільства і держави»), право як закон («позитивне право»). Гегель пише: «Те, що є право в собі, покладено в своєму об'єктивному готівковому бутті, тобто визначене для свідомості думкою, і визначене як те, що є право і вважається правом, що відоме як закон; право є взагалі, завдяки цьому визначенню, позитивне право» [2, с. 131-132]. Вчення про абстрактне право включає проблематику власності, договору і неправди; вчення про мораль – умисел і вину, намір і благо, добро і совість; вчення про моральність – сім'ю, громадянське суспільство і держава.

Теоретики історичної школи права стверджували, що чинне в державі право зовсім не зводиться лише до сукупності тих приписів, які нав'язуються суспільству як би ззовні: даються зверху людьми, наділеними на те спеціальними повноваженнями. Право (і приватне, і публічне) виникає спонтанно. Своім походженням воно зобов'язане аж ніяк не розсуду законодавця. Г. Гуго належить дуже характерне порівняння права з мовою. Подібно до того, як мова не встановлюється договором, не вводиться вказівкою, так і право створюється не тільки завдяки законодавчому органу, скільки шляхом самостійного розвитку, через стихійне утворення відповідних норм спілкування, добровільно прийнятих народом в силу їх адекватності обставинам його життя. Акти законодавчої влади доповнюють позитивне право, але «зробити» його цілком вони не можуть. Позитивне право є похідним від права звичайного, а це останнє виростає з надр «національного духу», глибин «народної свідомості» і т. п.

Серед ідей XX ст. увагу слід приділити «Чистій теорії права» Г. Кельзена, який пропонує свою характеристику права:

1) право є системою норм – «повинностей», що регулюють людську поведінку. Їх слід відрізнити від фактичної (буттєвої) поведінки людей, яка може або відповідати нормі, або суперечити їй;

2) право є порядком, тобто системою норм, єдність яких устанавлюється спільною основою чинності – засадничою (основною) нормою;

3) правовий порядок є ступінчастою будовою правових норм різних рівнів. На думку Кельзена, державний правовий порядок зазвичай має три рівні: найвищу сходинку позитивного права займає конституція; середній рівень займають «загальні правові норми», які створено законодавчим шляхом або шляхом узвичаєння; на нижчому рівні знаходяться «індивідуальні правові норми», які вироблено судами і адміністративними органами при застосуванні

загальних правових норм і які втілюються в судових рішеннях і адміністративних актах [2, с. 227];

4) право є примусовим порядком, що забезпечує колективну безпеку – захист членів спільноти від насильства з боку інших людей. Примус, на думку Кельзена, є вирішальним критерієм розрізнення права та інших суспільних порядків [2, с. 228]. Під примусом він розуміє ситуацію, за якої правовий акт може бути реалізований також всупереч волі людей, а у разі опору – ще й із застосуванням фізичного насильства.

Соціально-правові теорії Р. Паунда, Т. Парсонса і Р. Бредемейера заклали основу формування правової концепції американської соціологічної юриспруденції. Можна так сформулювати її основоположні принципи: право в книгах – це не право в дії; життя права полягає в навколишньому його середовищі; зберігаючи відносну автономність, воно активно взаємодіє з усіма підсистемами суспільства: політичною, економічною та ціннісною (фідуціарною); право – головний засіб соціального контролю в сучасних цивілізованих суспільствах; основна функція права – інтегрування суспільства, підтримка його цілісності; головне завдання правового порядку – збалансування інтересів (як соціальних, так і індивідуальних), виникнення у суспільстві протиріч та їх вирішення; юристи є необхідним посередником між правовою системою і членами суспільства, між правом і державною владою; виступаючи хранителями правової традиції, вони сприяють розвитку права і виконують посередницьку функцію [4].

Підсумовуючи все вище сказане можна зробити висновок, що право дійсно дуже складне та багатогранне явище. Узагальнюючи визначення права, можна констатувати, що історичні документи свідчать про суперечки багатьох давньогрецьких філософів з приводу визначення такого явища як право, але так і не дали однозначної відповіді. Сучасні філософи, юристи-науковці на основі ідей давньогрецьких філософів визначили право в кількох аспектах: 1) право є явищем повсякденним у житті людей, воно пов'язується з вирішенням їхніх практичних справ, конфліктів, узгодженням інтересів різних груп людей; 2) право є вираження соціального прогресу, розвитку, просування всього суспільства вперед, його гарантом та засобом реалізації. Право включається в прогрес усім своїм змістом, де розширюється, збагачується як явище цивілізації і культури.

Оскільки праворозуміння висвітлює процес пізнання права, його сприйняття (оцінку) і ставлення до нього як до соціального явища, воно є завжди суб'єктивним, оригінальним – не схожим на інші, йому властива плюралістичність.

За територіальним фактором можна згрупувати розвиток наукових думок про праворозуміння наступним чином: вчення про право у Нідерландах періоду антифеодальної революції, серед яких теорія природного права Г. Гроція, розробка природно-правової теорії Б. Спінози; правові ідеї Англії XVII ст., серед яких вчення про право Т. Гоббса і Дж. Локка; право у вченнях європейського просвітництва, вчен-

ня про право в Німеччині кінця XVIII-початку XIX ст., західноєвропейське вчення про право XX ст., серед яких головне місце посідає «Чиста теорія права» Г. Кельзена; а також новітня соціологічна юриспруденція, ідеї якої містяться в соціально-правових теоріях Р. Паунда, Т. Парсонса, Р. Бредемейера тощо. Таким чином, на кожному історичному етапі ідея праворозуміння змінювалася. Продовжуючи античну традицію, Г. Гроцій ототожнює поняття права і справедливості, І Кант наполягав на обов'язковому забезпеченні права примусовою силою, Г. Кельзен виходить з того, що право – «це нормативне впорядкування людської поведінки».

При цьому І. Кант не тільки поклав початок найбільш видатному інтелектуальному руху свого часу – класичної німецької філософії, але і зробив величезний вплив на весь наступний розвиток вчень про праворозуміння та філософію права. У той час як Фіхте і Гегель сприйняли прогресивні ідеї вчення Канта, інші філософи другої половини XIX і першої половини XX ст. відродили реакційні сторони цього вчення. Гасло «назад до Канта», проголошений в 60-х роках 19-го століття неокантіанців О. Лібманом, означав не тільки вимога відмови від діалектики Гегеля, але і зречення від усіх тих прогресивних філософських ідей.

Отже, вчення про право та праворозуміння має свої характерні властивості, оскільки на них впливає рівень розвитку суспільства в політичній, економічній та правовій сфері на певній території, враховуючи історичні, культурні та релігійні особливості життєдіяльності цього суспільства.

Висновки. Досліджені закономірності, що висвітлюють правовий прогрес, діють на підставі загальних тенденцій соціального розвитку. Нерідко подібно цьому їх дія та форми прояву суперечливі, в них відображені націленість на обслуговування вузькокласових, егоїстичних групових інтересів, включення інститутів писаного права у систему авторитарних, антинародних, реакційних режимів. Але все ж таки, не дивлячись на історично тривалі перерви, кроки назад, деформації, викривлення в правових системах, поступово накопичуються правові цінності, досягнення правової культури.

В українському суспільстві існує гостра потреба в тому, щоб право виступало в якості історичного наступника позитивних правових цінностей, досягнень юридичної культури, всього того, що може забезпечити досконалий розвинутий характер соціального регулювання в його русі до сучасного громадянського суспільства.

Юридична наука потребує синтезуючого вирішення проблеми праворозуміння, яке б спиралося на досягнення різних правових шкіл. Вчені-правознавці повинні зосередити увагу на досягненні суті ідеї єдності різноманіття, за допомогою якої стає можливим вивчення цілісності будь-яких правових явищ і права в цілому. Протиставлення різноманітних концепцій права є свідченням наукової неповноцінності, адже призводить до затьмарювання певною правовою теорією усіх інших. Сьогодні потрібно спрямовувати зусилля не на культивування окремої правової ідеї, а на пошук гармонії між численними (і по-своєму цінними) правовими поглядами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Алексеев С.С. Теория права. – Х. : Бек, 1994. – 223 с.
2. Демиденко Г.Г. Історія вчень про державу та право : підручник / За ред. Г.Г. Демиденка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – 240 с.
3. Нерсесянц В.С. Історія політичних і правових вчень : підручник / В.С. Нерсесянц. – М. : Норма, 2009. – 704 с.
4. Адыгезалова Г.Э. Правовая концепция американской социологической юриспруденции XX века: Роско Паунд, Толкотт Парсонс и Гарри Бредемейер : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01, 2004. – 197 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.disserscat.com/content/pravovaya-kontseptsiya-amerikanskoi-sotsiologicheskoi-yurisprudentsii-xx-vekarosko-paund-to#ixzz2juNpBV2l>.